

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 021.2:27-472(477-25)»18/19»

І.А. Іванюк

РОЛЬ МОНАСТИРІВ І МОНАСТИРСЬКИХ БІБЛІОТЕК КИЄВА В ДУХОВНІЙ ОСВІТІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

У статті висвітлюється процес становлення системи монастирських шкіл, пов'язаний з освітніми реформами, що відбулися в Російській імперії у XIX ст. Особлива увага приділяється ролі монастирів і монастирських бібліотек Києва у духовному вихованні мирян і професійній підготовці духовенства.

Ключові слова: монастирі, монастирські бібліотеки, духовна освіта, книжкові зібрання.

Упродовж століть від часів свого заснування монастирі відігравали визначну роль у розвиткові культури. Саме обителі стали центрами просвітництва, де відбувалося навчання грамоті, утворювалися школи, формувалися бібліотеки.

Дослідження в галузі духовної освіти розпочалися ще за імперської доби. Заслуговують на увагу праці відомих істориків П. Знаменського [6], І. Покровського [19], С. Миропольського [12]. Водночас питання, пов'язані з системою духовної освіти, висвітлювали періодичні видання XIX ст.: «Душеполезное чтение», «Православное обозрение», «Киевские епархиальные ведомости». На їхніх сторінках публікувався перелік монастирських шкіл [14, с. 960], відомості про окремі навчальні заклади, як-от Лаврське народне училище [11] чи безкоштовна школа співу при Києво-Михайлівському Золотоверхому монастирі тощо [3, с. 1060]. Необхідно звернути увагу на ґрунтовне дослідження професора Київської духовної академії Б.В. Тіглінова «Духовная школа в России в XIX в.» [22]. Воно складається з двох випусків і є докладним описом системи духовної освіти Російської імперії, починаючи з її реформування у 1808–1814 рр.

За радянської доби дослідження духовної освіти мали тенденційний характер. На початку 1920-х рр. спостерігався застій у дослідницькій діяльності. Але поряд з тим у цей час з'явилася узагальнююча робота М.М. Куфаєва [9], у якій автор розглядав історію зародження бібліотек у Росії. З жорстких атеїстичних позицій критику діяльності православної церкви здійснювали Г. Рибкін, Р. Новицький, Є. Грекулов [23]. Але попри марксистсько-ленінські позиції, автори наводять ґрунтовний фактичний матеріал, який стосується церковного просвітництва.

Починаючи з 90-х рр. XX ст. у зв'язку з крахом радянського атеїстичного режиму і суттєвим посиленням значущості релігії у суспільному житті розпочалися поглиблені дослідження історії окремих монастирів і загалом монастирської культури, зокрема таких її аспектів, як шкільництво і бібліотечна справа. Загальну характеристику церковних початкових шкіл для народу та спеціальних духовних навчальних закладів (училищ і семінарій) здійснено Г.В. Степаненко [21].

У цей час було опубліковано низку статей, які стосувалися духовної освіти в окремих регіонах України. Заслуговують на увагу дослідження Н.П. Лавріненко [10], Н.А. Шип, С.О. Гладкого [26].

Метою нашого дослідження є визначення місця і ролі монастирських бібліотек у духовній освіті другої половини XIX ст. Об'єкт дослідження – система духовної освіти другої половини XIX ст. Предметом дослідження виступає діяльність монастирських бібліотек із забезпечення освіти і релігійного виховання мирян, послушників, ченців.

На початку XIX ст. монастирська духовна освіта України перебувала в стані занепаду. Значною мірою це пов'язано з підпорядкуванням монастирів центру і відсутністю належного фінансування. Своєрідним поштовхом до позитивних змін стала реформа духовної освіти 1808–1818 рр. Вона мала на меті ліквідувати негативні явища у цій сфері, надати наступність усім рівням освіти, створити єдині програми навчання, сприяти розвитку богослов'я у духовних академіях [25]. Реформа започатковувалася законами від 26 червня 1808 р., які фіксували створення чіткої системи духовних навчальних закладів: парафіяльних шкіл, повітових училищ,

семинарій, духовних академій [7]. Подальший розвиток духовної освіти пов'язаний із освітніми реформами 60-х рр. XIX ст.

Відповідно до Височайшого указу від 6 квітня 1866 р., оголошеного обер-прокурору Святійшого Синоду, графові Д.А. Толстому, при монастирях в обов'язковому порядку було засновано благодійні навчальні й виховні заклади [10, с. 136]. 13 червня 1884 р. влада звернулася до православного духовенства із закликом створити мережу церковних шкіл [8, с. 468]. Таким чином, відповідні освітні заклади у 1886 р. виникли при Київському Свято-Михайлівському Золотоверхому монастирі, у 1887 р. – при Старокиївській Вознесенській церкві, у 1888 р. – при Києво-Печерському Микольському монастирі, Києво-Подольській Воздвиженській, Києво-Либідській Благовіщенській та інших церквах [8, с. 468].

У другій половині XIX ст. монастирські школи – це нерегулярні навчальні заклади, які слугували для професійної підготовки духовенства і духовного наставництва мирян. У Російській імперії існувало кілька різновидів монастирських шкіл: зовнішні, що знаходилися поза межами обителі, були призначені для мирян, які не завжди бажали пов'язати долю з монастирем (в них навчалися хлопчики 7–15 років; вони вивчали основи грамоти й церковний спів, рідше латину, математику, письмо). Існували також і внутрішні – пастирсько-ченецькі школи, де готували майбутніх служителів церкви; школи-гуртожитки, у яких навчалися хлопчики, що згодом ставали ченцями, і школи навчання грамоти.

Внутрішні школи гарантували високий рівень знань. Для обителі було важливим не лише навчити читати й писати, але й сформувати світогляд, при звичаїти людину до нового способу життя. Той, хто мріяв пов'язати життя з монастирем, мав здолати кілька етапів, а саме: безкоштовна праця на обитель за обітом (відбувалося ознайомлення з монастирською культурою); послухання – вхідження в монастирську культуру й підготовка до чернецтва; ченецтво – духовне самовдосконалення на благо обителі; схимництво – відлюдництво, духовне очищення і просвітлення; старецтво (велебність) – повернення до світу у якості духовного вчителя й наставника для мирян.

На першому етапі праця зазвичай поєднувалася з навчанням грамоти. Збіднілі дворянські родини, інколи селяни, присвячували своїх дітей Богу й віддавали їх до монастиря, де вони опановували знання у монастирських школах грамотності.

При Свято-Успенській Києво-Печерській лаврі у другій половині XIX ст. працювало Лаврське народне училище. Воно було засноване за митрополита Арсенія у грудні 1860 р. [14, с. 960]. На 1886 р. тут вже навчалася 150 хлопчиків, 12 з яких знаходилися на повному лаврському забезпеченні [14, с. 960].

Училище було двокласним. Перший клас поділявся на три, другий – на дві групи. Навчання розпочиналося знайомством із слов'янською й руською азбукою. Далі діти вправлялися в читанні. Основними книгами, які використовувалися, були Часослов, Псалтир, Євангеліє, «Братское слово» [14, с. 961]. Закінчувався перший клас вивченням початкових правил арифметики і граматики. Подавалися також відомості з історії, географії, астрономії [11].

Але основним предметом у обох класах був Закон Божий. Викладання здійснювали ченці й послушники, а Закон Божий – монастирські священики. Як зазначали «Киевские епархиальные ведомости», у лаврському училищі працювали три вчителі; двоє з них закінчили Київську семінарію, а третій був лаврським старцем – «отличный чтец и певец» [11]. Аналогічні навчальні заклади знаходилися на утриманні Києво-Видубицького й Свято-Троїцького монастирів [14]. При Києво-Видубицькому монастирі функціонувала заснована у 1872 р. однокласна школа. Безпосередньо опікувався нею настоятель монастиря. Навчали в ній не лише читанню й письму, але й церковному співу. У позаурочний час діти займалися столярством, живописом, щоденно брали участь у літургії.

Початкові школи були як чоловічі, так і жіночі, що залежало від монастиря. У 1870 р. у Київському Флорівському монастирі було відкрито школу для дівчаток з малозабезпечених родин; у 1889 р. при Київському Свято-Покровському жіночому монастирі започатковано притулок для сиріт і бідних дітей усіх верств населення на 25 осіб і школу для них. Також при Покровському монастирі з 1897 р. існувала школа-притулок для сиріт духовенства Київської єпархії [4]. У 1901 р. з перетворенням релігійної общини на Печерську у Свято-Введенському жіночому монастирі було відкрито церковно-приходську школу для дівчаток із розрахунку на 45 осіб [20].

У 1886 р. при Києво-Михайлівському Золотоверхому монастирі на кошти обителі і пожертви жителів Києва почала функціонувати безкоштовна школа церковного співу [3, с. 1060]. До неї набирали хлопців віком від 18 років, які мали голос і мешкали в обителі. Окрім співу, основними предметами були Закон Божий, Церковний устав, Церковнослов'янське читання. Також при монастирі працювала церковно-учительна школа. Оскільки навчання відбувалося під час богослужінь, тобто в тісному зв'язку з практикою, учні були більш підготовлені, ніж у інших духовних навчальних закладах [13, с. 906].

Потреба у книгах для навчання зазвичай забезпечувалася монастирськими бібліотеками. Вони формувалися у зв'язку з релігійно-обрядовою, місіонерською, господарчо-економічною діяльністю монастирів. Бібліотеки були осередками культури, де накопичувалися історичні документи, складалися проповіді, фіксувалися події внутрішнього життя. Разом з тим, однією з їхніх функцій була освіта.

У монастирських бібліотеках зберігалася літургійна література, книги для колективного обов'язкового читання, а також келійна література для індивідуального. Так, у бібліотеці Свято-Успенської Києво-Печерської лаври зберігалися книги з педагогіки, серед них – праці В. Петровського, К. Ушинського, В. Вахрушова [18]. В якості навчальних посібників використовувались «Азбука церковная и гражданская», «Руководство к арифметике для употребления в народных училищах Российской империи» тощо [2]. З-поміж рукописних зібрань у процесі навчання в якості граматики використовували збірку латинських висловів і сентенцій кінця XVII ст. «Apparatus latinitatis» [17, с. 111].

Монастирські бібліотеки відігравали значну роль у створенні нових книжкових зібрань і поповненні вже існуючих фондів духовних освітніх установ. У 1870 р. ректор Київської духовної семінарії архімандрит Ферапонт звернувся до духовних осіб Києва і редакцій духовних видань з проханням про пожертви навчальної літератури [16, с. 225]. У відповідь преосвященний Вікарій Київський Порфирій передав до навчального закладу 17 книг власного авторства. Київська духовна Академія пожертвувала 15 друкованих видань; бібліотека Свято-Успенської Києво-Печерської лаври передала 22 церковно-богослужбні книги [16, с. 226].

Найбільш талановитих випускників шкіл монастирі відправляли до університетів. Повертаючись до обителі після завершення навчання, вони часто залишали свої записи з коментарями у монастирській бібліотеці, а також могли впливати на придбання книг монастирською бібліотекою, їх копіювання або друкування монастирськими типографіями.

Значну роль в реалізації освітніх функцій бібліотек відігравали настоятелі монастирів та випускники колишніх духовних шкіл і академій. Так, у 1822 р. єпископ Іриней (Фальковський) наказав після довгої перерви, спричиненої обліком і каталогізацією фондів бібліотеки Михайлівського Золотоверхого монастиря, знову відкрити її для монастирської братії. Він власноруч відібрав більш ніж 10 видань «Житій святих» з метою поширення освіти серед ченців обителі [15, арк. 4]. За його наказом брат-бібліотекар і різничий мали щомісяця роздавати братії монастирські книги для прочитання в келіях [24, с. 66].

Бібліотека працювала не лише для ченців, але й для студентів Київської духовної академії та місцевих мешканців. Іриней (Фальковський) запровадив ще одну форму роботи учнів з книгою – постійне читання і переписування визначених єпископом і взятих з бібліотеки книг. Так, обов'язковим для опрацювання студентами Київської Духовної академії було «Повчання Златоуста». Всі без винятку, відповідно до складених списків, мали не лише прочитати, але й переписати зазначену кількість сторінок цієї книги [1, арк. 49]. Студентами опрацьовувалася, таким чином, не лише релігійна, але й навчальна література. Наприклад, Сава Корчинський мав завдання з 12 липня до 1 вересня переписати першу частину «Смешенной Математики» [1, арк. 49]. Іриней також залучав студентів до книжного слова, пропонуючи їм для користування видання з власної бібліотеки [1, арк. 51].

Завдяки митрополиту Євгенію (Болховітінову) й ректору новгородської семінарії Амвросію Орнатському з'явилася «История Российской иерархии» у шести частинах – своєрідний довідник, який заклав основи досліджень з церковної історії. До кінця життя подвижник займався збиранням матеріалів і розробкою першоджерел. Так з'явилися Описи Києво-Софійського собору та Києво-Печерської лаври [5].

Таким чином, у другій половині XIX ст., у зв'язку з реформами у Російській імперії, при монастирях Києва було сформовано систему освітніх закладів, які забезпечували духовне виховання мирян і професійну підготовку духовенства. Ефективне функціонування шкіл залежало

Наукові записки

.....
не лише від кадрового складу викладачів, але й від роботи монастирських бібліотек, які слугували базою для освіти й самоосвіти. Вони забезпечували учнів, семінаристів, ченців навчальною й духовною літературою. Місіонерський напрямок у роботі бібліотек реалізовувався через збереження сотень і тисяч книг релігійного й повчального змісту й ознайомлення з ними мирян, паломників, насадження церковної ідеології, виховування смиренності щодо дій самодержавства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. «Разные записки» по продаже и выдаче книг и движению сумм Киево-Михайловского монастыря за 1801–1810 гг. – Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (ІР НБУВ) – Ф. 312. – Од. зб. 574. – 92 арк.
2. Азбука церковная и гражданская. – М., 1768. – 80 с. ; Букварь с кратким катехизисом. – СПб., 1722. – 160 с. ; Руководство к арифметике для употребления в народных училищах российской империи. – СПб., 1792. – 160 с.
3. Бесплатная школа церковного пения при Киево-Михайловском монастыре // Киевские епархиальные ведомости. – 1886. – № 23. – С. 1060-1062.
4. Бойко Максим Протоиерей. Киевский Свято-Покровский женский монастырь : очерк истории [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.hramfeodosy.kiev.ua/article/4/19/493/1>.
5. Болховитинов Е. Описание Киево-Печерской Лавры : С присовокуплением различных граммат и выписок, объясняющих оное, также планов лавры и обеих пещер / Е. Болховитинов. – К. : Тип. Киево-Печерской Лавры, 1826. – 191, [7] с. ; Болховитинов Е. Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии : С присовокуплением различных граммат и выписок, объясняющих оное, а также планов и фасадов Константинопольской и Киевской Софийской церкви и Ярославова надгробия / Е. Болховитинов. – К. : Тип. Киево-Печерской Лавры, 1825. – 291 с.
6. Знаменский П.В. Духовные школы в России до реформы 1808 года / П.В. Знаменский. – Казань : Тип. Имп. у-та, 1881. – 806 с. – (Репринт, СПб., 2001. – 799 с.).
7. Именной, данный Комитету об усовершенствовании духовных училищ, № 23124 от 26 июня 1808 г. // ПСЗРИ. – Т. 30. – 1808–1809. – СПб. : Типография 2-го отделения Собственной Ее императорского величества канцелярии, 1830. – С. 395–396 ; Именной, данный Синоду, указ Об усовершенствовании Духовных Училищ ; о начертании правил для образования сих училищ и составлении капитала на содержание Духовенства. № 23 122. От 26 июня 1808 г. // ПСЗРИ. – Т. 30. – 1808–1809. – СПб. : Типография 2-го отделения Собственной Ее императорского величества канцелярии, 1830. – С. 368–395.
8. Историческая записка о состоянии Киевских церковных школ за 1884–1899 гг. // Киевские епархиальные ведомости. – 1899. – № 12. – С. 466–474.
9. Куфаев М.Н. История русской книги в XIX веке / М.Н. Куфаев. – Л., 1927. – 360 с. (Перевидання : Куфаев М.Н. История русской книги в XIX веке / М.Н. Куфаев. – М., 2003. – 360 с.).
10. Лавріненко Н.П. Утворення та діяльність навчальних закладів при монастирях Київської єпархії / Н.П. Лавріненко // Фінанси України. – 2005. – № 12. – С. 133–146.
11. Лаврское народное училище в Киеве // Киевские епархиальные ведомости. – 1870. – № 14. – С. 465.
12. Миропольский С.И. Очерк истории церковноприходской школы от первого ее возникновения на Руси до последнего времени / С.И. Миропольский. – СПб., 1894–95. – Т. 1–3. – 240 с.
13. Михайловская церковно-учительская школа при Киево-Михайловском Златоверхом монастыре // Киевские епархиальные ведомости. – 1901. – № 20. – С. 904–913.
14. О школах при монастырях Киевской епархии // Киевские епархиальные ведомости. – 1886. – № 21. – С. 960–965.
15. Опись Киево-Златоверхо-Михайловского монастыря, сколько церквей, церковных вещей и др. Каталог книгам. – ІР НБУВ. – Ф. 307. – Од. зб. 540. – 72 арк.
16. Отчет обо ученической библиотеке при Киевской Духовной семинарии за 1870 г. // Киевские епархиальные ведомости. – 1871. – № 9. – С. 223–228.
17. Петров Н.И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве / Н.И. Петров. – М. : Университетская типография, 1897. – Вып. 2. – 294 с.
18. Петровский В. Беседы матери с детьми о предметах воспитания / В. Петровский. – СПб., 1863. – 80 с. ; Ушинский К. Человек как предмет воспитания : Опыт педагогической антропологии / К. Ушинский. – СПб., 1871. – Т. 2. – 80 с. ; Вахрушов В. Руководство для сельских учителей и учительниц для 1-го учебного года / В. Вахрушов. – СПб., 1886. – 80 с.
19. Покровский И.Г. Общие способы содержания д. училищ в России : от преобразования их при имп. Александре I до настоящих дней / И.Г. Покровский. – СПб., 1861. – 24 с.
20. Свято-Введенский монастырь [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://orthodox-church.kiev.ua/page145>.

21. Степаненко Г.В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.) [Текст] : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Г.В. Степаненко. – К., 2002.
22. Титлинов Б. Духовная школа в России в XIX столетии. – Вып. 1. (Время Комиссии духовных училищ) : К столетию духов.-учеб. реформы 1808 г. / Б. Титлинов. – Вильно, 1908. – 383 с.
23. Рыбкин Г. Православие на службе у самодержавия в России / Г. Рыбкин. – М., 1930. – 105 с. ; Новицкий Р. Роль церкви в империалистической войне / Р. Новицкий. – М., 1939. – 97 с. ; Грекулов Е.Ф. Православная церковь – враг просвещения / Е.Ф. Грекулов. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – 192 с.
24. Ульяновський В.І. Старожитня бібліотека Михайлівського Золотоверхого монастиря. Вип. 1. Спроба реконструкції кириличної збірки / Василь Іринархович Ульяновський, Оксана Кошіль ; Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. – К. : НКПІКЗ, 2008. – 192 с.
25. Федоров В.А. Русская Православная Церковь и государство. Синодальный период. 1700–1917 / В.А. Федоров. – М., 2004. – 76 с.
26. Шип Н.А. Видавнича і просвітницька діяльність Київської духовної академії / Н.А. Шип // Київська старовина. – 1999. – № 3. – С. 3–16 ; Шип Н.А. Київська духовна академія – центр вищої духовної освіти Наддніпрянської України (XIX – початок XX ст.) / Н.А. Шип // Український історичний журнал. – 1999. – № 2. – С. 63–76 ; Гладкий С.О. Культурницька діяльність парафіяльного духовенства православних єпархій України на початку XX ст. / С.О. Гладкий ; Запор. державний університет. – Запоріжжя, 1997. – 50 с.

Иваниук И.А. РОЛЬ МОНАСТЫРЕЙ И МОНАСТЫРСКИХ БИБЛИОТЕК КИЕВА В ДУХОВНОМ ОБРАЗОВАНИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА

В статье рассматривается процесс становления системы монастырских школ, который связан с образовательными реформами в Российской империи в XIX ст. Особое внимание обращается на роль монастырей и монастырских библиотек Киева в духовном воспитании мирян и профессиональной подготовке духовенства.

Ключевые слова: монастырские библиотеки, духовное образование, церковно-приходские школы, брат-библиотекарь.

Ivaniuk I.A. ROLE OF MONASTERIES AND MONASTIC LIBRARIES OF KYIV IN THEOLOGICAL EDUCATION IN LATE XIX – EARLY XX CENTURY

The article reveals the process of formation of the monastic schools, which is associated with educational reforms that took place in the Russian Empire in the nineteenth century. Special attention is paid to the role of monasteries and monastic libraries of Kyiv in the spiritual education of laymen and professional training of clergy.

Keywords: monasteries, monastic libraries, spiritual education, book collections.

УДК 94 (477.5) «1734-1750»

С.А. Ланшин

**КАДРОВА ПОЛІТИКА УРЯДУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В УКРАЇНІ-ГЕТЬМАНЩИНІ
У 1730–1750-х РОКАХ**

На основі комплексу джерел та літератури автор аналізує особливості призначення кадрів на державні посади в Україні як складову інкорпораційної політики Російської імперії у 1730–1750-х рр.

Ключові слова: правління гетьманського уряду, інкорпорація, політична влада, державні посади.

Наступ російського уряду на автономні права України, як свідчить аналіз політичних та економічних відносин України з Російською імперією у XVIII ст., супроводжувався обмеженням прав українського народу, посиленням централізації, русифікації, використанням його людських та матеріальних ресурсів. Функціонування Правління гетьманського уряду (далі – ПГУ) у 1734–1750 рр. характеризувалося комплексом інкорпораційних заходів, спрямованих на підпорядкування вищих державних органів Гетьманщини загальноімперським владним структурам, асиміляцію цих органів до державної влади Російської імперії.

Функціонування ПГУ та інкорпораційні заходи Російської імперії привертала увагу дослідників, зокрема М. Грушевського, І. Джиджори, О. Лазаревського, Л. Мельника, В. Смоля.